

О. П. Журавльов

(Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСТЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ З ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті дано опис стану вивчення остеологічних матеріалів з археологічних пам'яток часів Київської Русі на території України. Наведено характеристики тваринництва та мисливства на цих пам'ятках.

Ключові слова: остеологічні пам'ятки, археозоологія, тваринництво, свійські тварини, популяція, дикі тварини, мисливство.

Перші дослідження остеологічних пам'яток давньоруського часу провів засновник археозології України І.Г. Підоплічко ще в першій половині ХХ ст. Результати цих досліджень було опубліковано в його монографії (Підоплічка 1938). Пізніше він доповнив цю роботу новими матеріалами (Підоплічко 1956).

Подамо перелік пам'яток визначення кісток із яких приводиться у вказаній роботі. Зазначу, що тут і далі будуть наведені дані лише за числом особин (цей показник повністю називається «мінімальне число особин»), оскільки я вважаю цей показник більш надійним, ніж кількість кісток. Достатньо лише уявити, скільки уламків може дати плечова або стегнова кістки бика та вівці, не кажучи вже про ребра. І ще кілька зауважень. Дуже часто терміни «бик свійський» та «велика рогата худоба» вживаються як синоніми. Але під останнім терміном у тваринництві розуміються крім нашого бика свійського ще два види буйволів (Дмитриев 1978, с. 6). Оскільки на більшості археологічних пам'яток України кісток буйволів немає, термін «велика рогата худоба» можна вживати у вузькому його значенні, маючи на увазі лише нашого свійського бика. Але потрібно обов'язково оговорювати ці моменти. І ще одне. Дуже часто терміни «тваринництво» і «скотарство» вживають як синоніми. Але останній термін означає лише

розведення великої рогатої худоби, і більше нічого. Отже, до термінології треба ставитися з більшою увагою, ніж у нас спостерігається протягом уже тривалого часу.

На поселенні Дніпровське (Дніпропетровська обл.) серед остеологічних знахідок переважав бик свійський, кісток диких ссавців виявлено не було (Підоплічко 1956, с. 19).

На Райковецькому городищі (Житомирська обл.) теж переважав бик свійський, хоча йому не набагато поступалися й інші свійські тварини, окрім собаки (Підоплічко 1956, с. 40-41). Це й зрозуміло, оскільки у давньоруського населення не було звичкою вживати в їжу цих тварин. На відміну від, скажімо, стародавніх греків (Журавлев 1981, с. 158—159). Оскільки остеологічні матеріали з археологічних пам'яток є майже завжди кухонними рештками, то кістки тварин, яких не вживали в їжу, могли потрапити туди лише випадково. Про це слід пам'ятати завжди. Оскільки дикі тварини складали лише 13 % від загального числа особин ссавців, то мисливство тут особливого розвитку не мало. Треба мати на увазі, що в ті часи мисливські угіддя вже було поділено між феодалами, монастирями, церквами та іншими власниками (Тимченко 1972, с. 142—143), і їх кордони вважалися недоторканими. Отже, у простого люду особливих можливостей займатися полюванням вже не було, на відміну від більш ранніх часів. Склад фауни вказує на лісове розташування цього городища.

У Вишгороді Київської області теж серед остеологічних матеріалів переважав свійський бик, йому трохи поступалася свійська свиня, за ними йшли інші свійські тварини (Підоплічко 1956, с. 59). Дикі тварини складали 20 % від загального числа особин ссавців. Видовий набір

тут дуже великий — більш ніж з десяток видів. Переважали лісові тварини. Але дуже цікавою є знахідка кісток кулана — типового степового мешканця. Невже в ті часи степові ділянки доходили до цих місць?

У Києві в «садибі Трубецького» істотно переважав свійський бик. Дикі тварини складали 10 % від загального числа особин ссавців (Підоплічко 1956, с. 62—65). Отже, про розвиток мисливства і тут не може бути й мови. Очевидно, ми маємо справу з так званим «княжим» полюванням, коли здобуття диких тварин носило розважальний характер або використовувалося як один з елементів тренування княжих дружин. Розкопки Десятинної церкви дали схожі результати, тільки диких тварин було ще менше — лише 5 %. А от на горі Киселівці перевагу мали дрібна рогата худоба та свійська свиня. Дикі тварини тут складали понад 25 % від загального числа особин ссавців. На жаль, І.Г. Підоплічко не повідомляє про причини таких відмінностей. А археологи в ті часи (1932—1940 рр.) на такі «дрібниці» уваги не звертали.

На городищі Петрівці Сумської області перевагу мав свійський бик, як і на більшості давньоруських поселень і городищ (Підоплічко 1956, с. 124). Але тут ми маємо справу з розвиненим мисливством, оскільки дикі тварини складали понад 55 % від загального числа особин ссавців. І знову ніяких пояснень. Чи тут не так уважно слідкували за недоторканістю мисливських угідь, чи тут стояв гарнізон, дружинникам якого більше подобалося займатися полюванням, ніж тваринництвом? Хто зараз може відповісти на ці питання?

На городищі Рогощі Чернігівської області було порівну свійського бика та свійської свині, кісток диких ссавців не знайдено (Підоплічко 1956, с. 180). Вибірка тут дуже невелика. І все-таки дуже незвичним є співвідношення між свійськими тваринами. Пояснень знову немає.

На поселенні Шестовиця Чернігівської області було майже порівну бика свійського, дрібної рогатої худоби та свійської свині. Дикі тварини складали біля 18 % від загального числа особин ссавців (Підоплічко 1956, с. 184). Знову «княже» полювання?

Таким було надбання української археозології на середину ХХ століття по давньоруським пам'яткам. На жаль, через відсутність відповідних методик у той час виявилось неможливим провести аналіз вікового, статевого та породного складу стад свійських тварин та порівняти популяції диких ссавців з різних районів території України. Ці недоліки почала виправляти в другій половині ХХ століття Н.Г. Тимченко (Белан).

Н.Г. Тимченко протягом 60-х та початку 70-х років ХХ століття отримувала остеологічні матеріали з розкопок давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я. Результати цих досліджень стали основою її кандидатської ди-

сертації та були опубліковані в її монографії (Тимченко 1972).

Аналізуючи склад мисливської здобичі на підставі остеологічних матеріалів, Н.Г. Тимченко відзначала незначну чисельність турів (Тимченко 1972, с. 23). Незначна кількість кісток зубрів вона пояснює не їх незначною кількістю взагалі, а особливостями полювання на них (Тимченко 1972, с. 28). Лось у той час був розповсюджений по всій території України (Тимченко 1972, с. 29—30), як і олень звичайний (Тимченко 1972, с. 33—31). І письмові джерела, і остеологічні матеріали свідчать про розповсюдженість полювання на цього звіра (Тимченко 1972, с. 31). При цьому здобувалися як дорослі, так і молоді особини (Тимченко 1972, с. 31—32). На відміну від лося (Тимченко 1972, с. 30), популяції оленя звичайного на території України не були однорідними (Тимченко 1972, с. 35).

Козуля звичайна теж була поширена в давньоруські часи, але її було менше, ніж оленя. Цей факт Н.Г. Тимченко пояснює тим, що козуля менше цікавила мисливців, ніж олень (Тимченко 1972, с. 37). Але, на мою думку, можливе й інше пояснення. Справа в тому, що козуля не виносить присутності оленя і уникає тих місць, де мешкають олені. Більше того, при утримуванні в неволі разом оленів і козуль, останні завжди помирають, навіть тоді, коли кормів є в достатку, від однієї присутності оленів (Арсеєв 1987, с. 293). Я завжди згадую слова свого вчителя І.Г. Підоплічка, що причин того чи іншого явища, як правило, більше ніж одна, і що ці причини «працюють» у комплексі. Можливо, і в цьому випадку «спрацював» саме комплекс причин. За результатами біометричної обробки даних Н.Г. Тимченко прийшла до висновку, що на Лівобережжі України була розповсюджена сибірська козуля, а на правобережжі — європейська (Тимченко 1972, с. 41—43). На жаль, систематики ще сперечаються, чи ми маємо два види козуль — сибірську та європейську, чи це лише два підвиди одного і того ж виду.

Північні кордони розповсюдження такого типово степового виду, як сайга, проходили лише трохи південніше Києва (Тимченко 1972, с. 43—44). Враховуючи це, не дивним є наявність і кулана, про що мова йшла вище.

Що стосується кабанів, то м'ясо цих тварин цілеспрямовано заготовляли під час військових походів, а самі лови часто мали характер військових маневрів (Тимченко 1972, с. 45). Як, до речі, і полювання на ведмедів (Тимченко 1972, с. 49).

Кістки вовка зустрічаються нечасто, і Н.Г. Тимченко однією з причин називає труднощі у видовому визначенні цих кісток і кісток великих за розмірами породистих собак, які вже були в той час у Київській Русі (Тимченко 1972, с. 49—50).

Лисиця звичайна була в ті часи одним з основних об'єктів хутряного промислу (Тимченко

1972, с. 54). Як і тхори, куниці та інші представники цього сімейства (Тимченко 1972, с. 54—57), а також і видри (Тимченко 1972, с. 58). Бурсуків здобували мало і насамперед заради цілющого жиру (Тимченко 1972, с. 57). Лісовий кіт майже не здобувався і зник в результаті не полювання, а знищення потрібних для його мешкання біотопів і кормової бази (Тимченко 1972, с. 59).

Бобер річковий був одним з основних промислових хутряних звірів, який давав ще і м'ясо, а також «боброву струю». В стародавніх актах дуже багато уваги приділялося бобровим гонам та охороні їх власників (Тимченко 1972, с. 59).

Заєць русак також був одним з основних об'єктів полювання, про що свідчать багаточисельні згадки про способи полювання на нього в часи Київської Русі (Тимченко 1972, с. 61).

Що стосується свійських тварин, то Н.Г. Тимченко відзначала такі моменти. Дані письмових джерел свідчать про високий рівень тваринництва у Київській Русі та суміжних державах. Розводилися різні породи свійських тварин. Проте конкретних вказівок, якими ці породи були, немає. Отже, єдиним джерелом, яке може дати цю інформацію, є дослідження остеологічних матеріалів з археологічних пам'яток цього часу і, в першу чергу, біометрична обробка даних. Вона першою і почала це робити для давньоруських поселень і городищ Середнього Подніпров'я. Віковий склад тварин, кістки яких були знайдені в кухонних рештках (нагадує, що саме вони в основному і представляють остеологічні матеріали), вказує на розвинену кормову базу тваринництва. Оскільки основна маса кісток походить від тварин віком понад 28 місяців.

Краніологічні дані свідчать про те, що свійський бик Середнього Подніпров'я відрізнявся від тварин, які розводилися в той час у лісовій зоні (Тимченко 1972, с. 64—65). Всі породи були рогатими (Тимченко 1972, с. 68). В стадах переважали самки, самців та волів було значно менше (Тимченко 1972, с. 72, 83—84, табл. 18). Основну масу бичків, очевидно, забивали у ранньому віці на м'ясо, для використання в господарстві відгодовуючи до дорослого стану тільки їх незначну кількість (Тимченко 1972, с. 71). Основу стад бика свійського складали дорослі самки, які випасалися на придніпровських луках і постачали населенню молоко та м'ясо (Тимченко 1972, с. 85—86). Можливо, бик свійський з Половецького був дрібнішим, ніж з Воїня, Києва та Чучина (Тимченко 1972, с. 80). Порівняння розмірів і пропорцій кісток показало, що в той час бик свійський степової зони був крупнішим від бика лісостепової зони, а в лісовій зоні тварини були ще більш дрібними (Тимченко 1972, с. 88—89). Для порівняння з лісовою зоною тут і далі використані дані В.І. Цалкіна (Цалкин 1956; 1962, с. 97—140).

Як і бик свійський, вівця свійська з Середнього Подніпров'я була крупнішою, ніж з лісо-

вої зони та з Центральної Європи (Тимченко 1972, с. 102—103). Коза свійська подібних розбіжностей не дала (Тимченко 1972, с. 104).

Свиня свійська по числу особин, як правило, займала на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я друге місце після свійського бика (Тимченко 1972, с. 105). І вона була крупнішою за свиню з лісової зони (Тимченко 1972, с. 109).

Письмові джерела — як античні, так і середньовічні — вказують на різноманітність порід свійського коня, які розводилися в ті часи (Тимченко 1972, с. 111). Поголів'я давньоруських коней у Середньому Подніпров'ї складалося, в основному, з дорослих тварин (Тимченко 1972, с. 112). Коні з цього району характеризуються наявністю більшого відсотка напівтовстонагих тварин, ніж із суміжних територій (Тимченко 1972, с. 117). На відміну від інших свійських тварин, свійський кінь із Середнього Подніпров'я цього часу не дав чітких відмінностей від коня з лісової зони. Хоча, можливо, він був трохи крупніший (Тимченко 1972, с. 120—121). Поряд із свійським конем в Середньому Подніпров'ї в ті часи мешкав дикий кінь тарпан. Але поки що за кістками розрізнити їх ще не вдається (Тимченко 1972, с. 123—124).

Навіть найбільш великі черепи собак з давньоруського Середнього Подніпров'я не досягали розмірів черепів сучасних вівчарок та догів (Тимченко 1972, с. 130).

На середньовічних пам'ятках Середнього Подніпров'я кістки свійського kota знайдені в Києві, Воїні та Вишгороді. Значна кількість цих кісток належала молодим особинам. Розміри цих кісток невеликі. Відносно невелика кількість кісток цього виду не може бути прямим свідченням про його невелику чисельність, оскільки котів в їжу не використовували. Проте можна припустити, що цих тварин тримали лише у великих містах та замках (Тимченко 1972, с. 139—140).

Дослідження остеологічних матеріалів показало, що в кінці I — на початку II тис. н. е. в Середньому Подніпров'ї основу господарства поряд із землеробством складало тваринництво. Істотне місце займало і полювання (Тимченко 1972, с. 141). Як правило, відносно більшу частку полювання складало у замках та сільських поселеннях, меншу — у містах та фортецях (Тимченко 1972, с. 142). Від себе додаю, що спостерігається дещо інша картина. На городищі Чорнобилі абсолютно переважали дики тварини (ці матеріали зараз готуються до друку). До речі, така ж картина спостерігалась і в давньоруській фортеці Гродно (Цалкин 1954, с. 211—236). Але, наприклад, на давньоруському поселенні Борки-III (Брянська область) теж переважали дики тварини. А серед свійських тварин перше місце займав собака свійський, а на другому місці був кінь свійський. При цьому залишків довгострокових осель там не знайдено (Маслов, Антипина, Мусатова

1989, с. 16—17). Що це, залишки якогось сезонного мисливського табору?

Враховуючи роль мисливства, не слід забувати, що в кухонні рештки потрапляли переважно кістки від тварин, яких вполювали заради м'яса. Кістки хутрових звірів (куниць, тхорів), як правило, залишалися на місці полювання разом із тушками, з собою мисливці забирали лише шкурки (Тимченко 1972, с. 142).

Висновки про значення мисливства в економіці населення Київської Русі підтверджується також даними літописів, літературних джерел, юридичних та інших актів. В них відзначалася різноманітність та багаточисельність диких тварин, яких здобували стародавні мешканці, давався опис способів полювання на них. Багато уваги приділялося охороні прав власників мисливських угідь, закріплених за крупними феодалами, монастирями, церквами. Межі цих угідь були недоторканими. У середньовіччі в українському лісостепу організовувалися спеціальні загони мисливців, які займалися полюванням та відловом диких тварин. Хутра давали як данину та податі, ними жваво торгували (Тимченко 1972, с. 142—143).

Основну частку мисливської здобичі складали дикі копитні, хоча різні види їх на різних пам'ятках представлені різними частками (Тимченко 1972, с. 143). У північних пам'ятках переважав лось, в більш південних — олень (Тимченко 1972, с. 144). М'ясо диких копитних давало близько 1/10 всієї м'ясної продукції, яку отримували від свійських тварин. З хутрових звірів частіше здобувалися заєць, лисиця та бобер. Видовий набір та кількість впольованих звірів залежали від природних умов даного конкретного району. Український лісостеп значно відрізняється за цими даними від Орловсько-Курського, де перші місця належали ведмедю та бобру (Тимченко 1972, с. 145).

Свійські тварини на всіх середньовічних пам'ятках Середнього Подніпров'я переважають над дикими. Вони представлені всіма основними видами: бик свійський, вівця, коза, свиня, кінь, собака, кіт. Крім того, одиничними знахідками представлені кролик, осел і верблюд (Тимченко 1972, с. 146). Слід відзначити, що зараз у Києві Подільською експедицією знайдені два фрагменти черепів моржів.

Основною сільськогосподарською твариною був бик свійський. Його частка складала за числом особин 44—75%. Яловичина давала до 60% всієї м'ясної продукції. На м'ясо забивалися в основному молоді бички, доросле стадо складалося в основному з корів. Останнє вказує на те, що значну увагу приділялося отриманню молочних продуктів, зокрема, сиру. Використовували корів і як тяглових тварин на полях. Самців та волів вирощували у невеликих кількостях (Тимченко 1972, с. 146—147).

Вівці та кози розподілені в досліджених пам'ятках нерівномірно. Менше всього їх було

у Половецькому, найбільше — в Києві. Тут ці тварини займають друге місце після свійського бика. В цілому на дрібну рогату худобу припадало ¼ загальної кількості сільськогосподарських тварин. В Середньому Подніпров'ї вівці переважали над козами. Вони утримувалися в першу чергу для отримання молочних продуктів та вовни. Частка баранини в м'ясному раціоні була незначною і складала всього біля 5% (Тимченко 1972, с. 147).

Свиня свійська на більшості з давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я займала друге місце після свійського бика, а на селищі Комарівка навіть займала перше місце серед свійських тварин. Свинина широко використовувалася в їжу, складаючи біля 21% всієї м'ясної продукції сільськогосподарських тварин (Тимченко 1972, с. 147—148).

Коні на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я звичайно представлені невеликою кількістю кісток (Тимченко 1972, с. 148). Про вживання у їжу конини є свідчення різних історичних джерел. В Чучині вона складала біля 29% всієї м'ясної продукції сільськогосподарських тварин, проте, наприклад, у Києві, її частка не досягала і 8%. Як м'ясна тварина кінь використовувався менше, ніж решта сільськогосподарських тварин. На нього припадало в середньому біля 14% м'ясної продукції. Проте ці відсотки не відображають її реального значення в господарстві того часу (Тимченко 1972, с. 148). У цей період кінь мав дуже велике значення як верхова і тяглова тварина. З літописів та інших джерел відомо про велику цінність цих тварин. Володіти конем було під силу далеко не кожному мешканцю. Князі утримували великі табуни, присилаючи коней в подарунки один одному. Можливо, князі брати Ігор і Святослав розводили коней на продаж, маючи своєрідні кінні заводи. Були в той час і породисті іноходці та скакуні (Тимченко 1972, с. 149—150).

Не треба забувати, що в ті часи були розвинені виробництво шкір та косторізне ремесло. Під час розкопок археологи часто знаходять оброблені кістки як свійських, так і диких тварин (Тимченко 1972, с. 147). В Киселівці, наприклад, існував спеціальний косторізний посад (Тимченко 1972, с. 151).

Починаючи з 80-х років ХХ століття з остеологічними матеріалами часів Київської Русі почав працювати й автор даної статті. На жаль, через низку обставин результати цих досліджень почали друкуватися лише у ХХІ ст.

Так, у 2004 р. вийшла з друку стаття, де були наведені дані по деяких давньоруських пам'ятках Житомирщини (Журавльов 2004, с. 35—40). На городищах Норинськ у шарах Х—ХІІ ст. і Звягель у шарах ХІІІ ст. переважала свійська свиня. Найближчий аналог цьому веденню тваринництва є в Середньому Подніпров'ї — селище Комарівка (Тимченко 1972, с. 147—148). Складається враження, що

те, що було винятком у давньоруські часи в Середньому Подніпров'ї, стало правилом на Житомирщині. Причиною, можливо, була більша площа лісових масивів на названій території, що сприяло розвитку свинарства. Друге місце і там, і там займала дрібна рогата худоба. Але всередині цієї групи тварин у Норинську овець та кіз було порівну, а у Звягелі домінували кози. Останнє свідчить теж про значні лісові масиви, які більше сприяли розведенню кіз, ніж овець. Адже кози більш пристосовані до стійлового утримування на відміну від овець, для яких потрібні значні відкриті пасовища. Третє місце на обох городищах займав свійський бик. Але в Норинську він лише трохи поступався дрібній рогатій худобі, а у Звягелі розрив між ними був трохи більший. Хоча, враховуючи невелику вибірку із Норинська, на цю різницю поки що можна не звертати уваги. Цікавим є значний відсоток коней на обох городищах. Таким чином, можна вважати, що давньоруське населення на території Житомирщини вело тваринництво по іншому, ніж у Середньому Подніпров'ї. І практично однаково на різних городищах. Причиною, на мою думку, крім інших причин, могло бути і оточуюче середовище. Що стосується мисливства, то в Норинську воно було утричі більше розвинене, ніж у Звягелі. Хоча набір видів був більшим у Звягелі: 9 видів проти 6 у Норинську. Але в останньому випадку основну роль відіграла, на мою думку, величина вибірки, яка у Звягелі є у десять разів більшою, ніж у Норинську. Але різниця у ролі мисливства на цих городищах, на мою думку, є istotною і може вказувати на різне ведення господарства. Основну частку здобичі складав кабан. На другому місці була козуля звичайна, далі йшли олень звичайний та інші дикі ссавці. Отже, знову маємо вказівку на значні лісові масиви. І, як у тваринництві, відмінності в частках диких тварин між Житомирщиною і Середнім Подніпров'ям. Очевидно, окрім оточуючого середовища, причиною вказаних відмінностей могла бути і належність до різних давньоруських племен, з яких склалася Київська Русь у ті часи. В цій статті наведено також дані по шарах XII—XIII ст. Овруча. Але вибірка по ньому була настільки мала (визначено всього 27 кісток), що навіть попередні висновки я робити не наважуюся. До речі, на мою думку, репрезентативною є вибірка мінімум з 500 кісток (Журавлев 1991, с. 137—138). Московські колеги знизили цей показник до 400 кісток (Антипина 2003, с. 16).

Оскільки розкопки Звягеля продовжуються, то вийшла нова робота по остеологічних матеріалах з цієї пам'ятки (Журавльов 2008а, с. 79—109). Тут наведено остеологічні матеріали з двох городищ Звягеля: Північного (Дитинець) і Південного. І хоча вибірка з Дитинця бажає бути кращою, все ж можна зробити деякі попередні висновки.

Дані по Південному городищу наведено вище. А от Північне (Дитинець) дало зовсім іншу картину. Тут переважало скотарство, друге місце, як і на Південному городищі, займала дрібна рогата худоба. А от свинарство, яке домінувало на Південному городищі, в Дитинці перемістилося аж на третє місце, яке воно поділяло з конярством. І мисливство для мешканців Дитинця теж мало майже вдвічі більше значення, ніж для мешканців Південного городища. Знову на тязь на можливість використання полювання як військових тренувань (Журавльов 2008а, с. 85)?

Цікавими є висновки про те, що у Звягелі розводили породу свійського бика дрібнішу ніж ту, яка була в Середньому Подніпров'ї. Аналогів цієї породи поки що на суміжних територіях не знайдено. Породи бика свійського на ранньослов'янському поселенні Лука-Каветчинська у Середньому Подністров'ї теж була крупнішою, ніж у Звягелі. Про розвиток землеробства у Звягелі свідчить знахідка тут кістки вола. Хоча його могли використовувати і як упряжну тварину (Журавльов 2008а, с. 80). Порівняння з Лукою-Каветчинською тут і далі проведене за даними автора (Журавлев 2005, с. 397—413).

Що стосується свійської свині, то, можливо, порода зі Звягеля не відрізнялася від породи з Середнього Подніпров'я. Але невелика вибірка не дозволяє остаточно робити такий висновок. А от про те, що на пам'ятках Лука-Каветчинська, Гродно, давньоруських Новгороді, Пскові, Москві, Старій Ладозі та Старій Рязані були інші породи цього виду, сумніватися не доводиться (Журавльов 2008а, с. 81). Порівняння з давньоруськими пам'ятками Росії було проведене за даними В.І. Цалкіна (Цалкин 1954, с. 224, табл. 17; 1956, с. 102—102, табл. 6—69). Цікавою є знахідка в Південному городищі нижньої щелепи свині свійської із зубом M₄.

Що стосується свійського коня, то тут поки що однозначної відповіді, була чи не була різниця з кінями Середнього Подніпров'я, немає. Оскільки Н.Г. Тимченко у своїй роботі відступила від загальноприйнятих методик (Журавльов 2008а, с. 82). На жаль, останнє допускали майже всі археозоологи в СРСР, про що я вже писав неодноразово (Журавлев 1981, с. 138; 2008б, с. 13—14).

Що стосується диких ссавців, то у районі Звягеля та в Середньому Подніпров'ї була одна і та ж популяція оленя звичайного. Як і популяція козулі звичайної зі Звягеля за з Гродно (Журавльов 2008, с. 84).

На жаль, з часів Н.Г. Тимченко практично не приділяється уваги остеологічним матеріалам з давньоруського Києва. Можна вказати лише одну публікацію (Журавльов, Ієвлев 2007, с. 487—492). І ту в офіційному виданні Інституту археології НАН України назвали «ненауковою» (Археологічні дослідження... 2007, с. 9).

У цій статті наведено попередні дані (повні публікувати не дозволили через обмеження в

кількості сторінок) по остеологічних матеріалах з розкопок Митрополичого корпусу Софії Київської, які були проведені у 2006 році експедицією Інституту археології НАН України. Як і на більшості давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я, тут переважало скотарство, друге місце займала дрібна рогата худоба, далі йшли свиня свійська, кінь свійський і собака свійський. Віковий склад стад свідчить про розвинене тваринництво з доброю кормовою базою. З диких ссавців знайдено кістки кабана, оленя звичайного, козулі звичайної та лося, домінував олень звичайний. Цікавими є висновки про породний склад свійських тварин. Так, у свійського бика спостерігається схожість порід з Митрополичого корпусу та з давньоруськими пам'ятками лісової зони, а також з пам'ятками київської культури з території сучасної Чернігівської області. Можливо, що справді тут простежується спадкоємність у тваринництві між населенням Русі та племенами київської культури. І на значній площі, яку займала Київська Русь, також були схожі породи свійського бика. Проте слід зазначити, що невелика вибірка, яка була в нашому розпорядженні, не дозволяє робити остаточні висновки.

Дуже цікавим є факт утримання «триногого» собаки в давньоруській літописній Лтаві (Полтаві). Плечова та променева кістки скелету цієї тварини мали такі патологічні зміни, що цей собака міг ходити тільки на трьох лапах. І, оскільки він дожив до похилого віку, можна зробити лише один висновок: за твариною був постійний нагляд. Очевидно, цей собака був улюбленцем давньоруської сім'ї (Журавльов 2008в, с. 116).

Антипина Е.Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты // Новейшие археозоологические исследования в России. К столетию со дня рождения В.И. Цалкина. — М., 2003. — С. 15—19.

Арсеньев В.К. В делях Уссурийского края. — М.: Мысль, 1987. — 490 с.

АДУ 2005—2007 рр. — К.; Запоріжжя: Дике Поле, 2007. — 528 с.

Дмитриев Н.Г. Породы скота по странам мира. — Л.: Колос, 1978. — 332 с.

Журавлев О.П. Фауна поселения Черноморка II (на материалах костных остатков) // Использование методов естественных наук в археологии. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 130—161.

Журавльов О.П. Тваринництво та мисливство у давньослов'янського та давньоруського населення Житомирщини // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К.: Корвін Пресс, 2004. — С. 35—40.

Журавлев О.П. Животноводство и охота поселений Сокол и Лука-Каветчинская на Среднем Днестре // Stratum plus. — 2005. — № 4. — С. 397—413.

Журавльов О.П., Іевлев М.М. Остеологічні матеріали з розкопок Митрополичого корпусу Софії Київсь-

кої // АДУ 2005—2007 рр. — К.; Запоріжжя: Дике Поле, 2007. — С. 487—488.

Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з давньоруського Звягеля // Літописний Возв'язль (дослідження 1988—2007 рр.). — К.: ІА НАНУ, 2008а. — С. 79—109.

Журавльов О.П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. — К.: Шлях, 2008б. — 250 с.

Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з досліджень ділянки посаду літописної Лтави по Першотравневому провулку в Полтаві // Супруненко О.Б., Мironenko К.М., Пуголовков Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — К.; Полтава, 2008в. — Додаток. — С. 116.

Маслов С.П., Антипина Е.Е., Мусатова С.И. Борки-III — памятник неземледельческого славяно-русского населения в Брянской области // Комплексные исследования археологических источников. Материалы к конференции 21—23 ноября 1989 г. — М., 1989. — С. 16—17.

Підоплічка І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: АН УРСР, 1938. — Вип. 1. — 176 с.

Підоплічка І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: АН УРСР, 1956. — Вип. 3. — 236 с.

Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). — К.: Наукова думка, 1972. — 204 с.

Цалкин В.И. Фауна из раскопок в Гродно // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1954. — № 41. — С. 211—236.

Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси // МИА. — 1956. — № 51. — 183 с.

Цалкин В.И. К истории животноводства и охоты в Восточной Европе // МИА. — 1962. — № 107. — 140 с.

О. П. Журавлев

ИССЛЕДОВАНИЯ ОСТЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ С ДРЕВНЕРУССКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

В статье описано состояние изучения остеологических материалов из археологических памятников времен Киевской Руси на территории Украины. Дана характеристика животноводства и охоты на этих памятниках.

O. P. Zhuravlev

OSTEOLOGY ARTIFACTS INVESTIGATIONS ON THE TERRITORY OF UKRAINE FROM OLD RUSS SITES

The paper describes state of investigations in a field of osteology artifacts from Old Russ sites on the territory of Ukraine. It is also defined animal husbandry and hunting on this sites.